

A HUMANIZMUS BIZTONSÁGI KOCKÁZATA – LENGYEL MENEKÜLTEK MAGYARORSZÁGON

A magyar történelemben több olyan nagy horderejű eseményt ismerünk, amelyek közvetve vagy közvetlenül fenyegették vagy éppen erősítették az ország biztonságát. Ezek a történések – egyéb „haszon” mellett – számos tanulsággal is szolgálnak. Elgondolkodtat, hogy mit csináltunk jól, helyesen, hogy ma is így tennénk-e, illetve milyen következtetések vonhatók le azokból. A második világháború tapasztalatai napjainkban is példaként, avagy fordítva, elrettentésként szolgálhatnak. A mélyebb elemzések tanulságai emberi, szakmai és nemzetközi kapcsolatokat befolyásolhatnak.

A Harmadik Birodalom első nemzeti áldozatai a lengyelek voltak, akikhez Magyarországot évezredek kapcsolatok és barátság fűz össze. A lengyeleknek az országba történő beengedésével, befogadásával, külföldre való továbbutaztatásukban való közreműködéssel a magyar kormány komoly kockázatot vállalt, mivel a szövetséges németek magunkra haragítása nem volt cél. A kormány emiatt komoly és nehéz erkölcsi, politikai dilemma elé nézett, amikor segítette a lengyel menekülteket, aminek a kezelése komoly nemzetbiztonsági ügy volt.

Csehszlovákia feldarabolását követően 1939 tavaszán Magyarország néhány nap alatt visszafoglalta a trianoni békeszerződésben elcsatolt Kárpátalját. A magyar revíziós politika újabb sikerének, az említett területgyarapodásnak az egyik eredményeként létrejött a 180 kilométeres közös magyar–lengyel határ. Tavasszal Nagy-Britannia és Franciaország ugyan még biztosította¹ Lengyelországot függetlenségének támogatásáról, az 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírt Molotov–Ribbentrop paktum azonban Lengyelország, a Baltikum és Moldova sorsát is eldöntötte. 1939. szeptember 1-én a Wehrmacht megtámadta Lengyelországot.

A Teleki-kormány 1939 áprilisától határozottan kiállt a magyar–lengyel barátság mellett, és semmiféleképpen nem akart a németek oldalán Lengyelország ellen háborúba sodródni. Erről már tanúbizonyságot tett a magyar külügyminiszter Villani római nagykövetnek írt utasítása is 1939. április 27-én,² illetve Teleki Ribbentrop feljegyzésének kézhezvétele után tett kategorikus kijelentése is: „Magyarország részéről nemzeti becsületbeli ügy távol maradni bármilyen katonai akciótól Lengyelország ellen.”³

A Molotov–Ribbentrop paktum szellemében a Szovjetunió 1939. szeptember 17-én a Lengyelország keleti részében élő fehéroroszk és ukránok „védelmében” hadműveletet indított a németekkel akkor már háborúban álló Lengyelország ellen. Ez a hátbatámadás és a tényleges nyugati segítségnyújtás elmaradása összeroppantotta a lengyel hadsereget. A kialakult helyzetben sok lengyel számára országa elhagyása tűnt a legjobb

¹ 1939. április 6-án írták alá Londonban az angol, francia és lengyel kölcsönös segítségnyújtási szerződést. A szerződés reményében a világ – köztük Magyarország is – remélte, hogy Lengyelország geopolitikai helyzete megerősödik és akkor kulcsfontosságú szerepre is szert tesz.

² Kapronczay Károly: Akkor nem volt Lengyelország... Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1992. 7. o.

³ Grzegorz Lubczyk: A lengyel Wallenberg. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2004. 26. o.

megoldásnak. 1939 szeptemberében két menekülő útvonal létezett, Románia és Magyarország, amelyek közül az utóbbi – területi revíziós politikájának részbeni támogatása miatt – lekötelezettje volt a náci Németországnak.

Az első menekültcsoport 1939. szeptember 10-én jelent meg a magyar–lengyel határon, majd ezrek, tízezrek követték őket. Az első félhivatalos tárgyalásokra szeptember 12-én került sor lengyel részről Adam Rudnicki alezredes, a Kárpáti Hadsereg „Jászol” Operatív csoportjának vezérkari főnökének vezetésével. Ezzel egyidőben Budapesten tárgyalt Leon Orłowski, a Lengyel Köztársaság követe, illetve Jan Pindela, a követség katonai attaséja. Miután a lengyel fél biztosítékot kapott a magyar fél részéről, hogy mind a polgári, mind a katonai menekültek ügyét a nemzetközi konvenciókban foglaltak szerint kívánja kezelni, egyre nagyobb számban jelentek meg lengyel csapatok a közös határszakaszon, amit szeptember 18-án – tehát egy nappal a szovjet támadás után – Teleki Pál miniszterelnök utasítására hivatalosan is megnyitottak a menekülők előtt. „Elsőként a Lengyelország déli részén állomásozó operatív egységek, úgymint a Kárpáti Hadsereg alakulatai, majd a Déli Front egységei, a poznaíni, varsói, krakkói, przemysli és lembergi kerületi hadtestek korábban evakuált vezérkarai keltek át a határon.”⁴

A központi összeírások elmaradása, illetve a fennmaradt dokumentáció hiányosságai miatt nem tudjuk pontosan hány lengyel menekült érkezett hazánkban 1939 őszétől. Mindössze különféle becslések állnak csak rendelkezésünkre jelenleg, amelyek 50 és 140 ezer között mozognak. Utóbbi számot azonban még a témában jártas szakértők is túlzónak tartják. Az elérhető iratok, illetve az evakuációban részt vett személyek visszaemlékezései reálisabb, ha a menekültek számát 50 és 60 ezer fő közé tesszük.

Az első civil menekültek szeptember eleji érkezésekor még nem működött, nem működhetett a hazai szervezett menekültügyi ellátórendszer, így a helyi lehetőségeknek megfelelően igyekeztek gondoskodni róluk. Egy visszaemlékező szerint „*az elszállásolás és az ételmezés az első napokban nagyon hiányos volt. Míg némelyek elsőrangú szállodákban aludtak, mások olykor siralmas körülmények között szorongtak; gyakran egyáltalán nem is jelöltek ki szállást.*”⁵ Mielőtt még a magyar kormányzat intézményesített formában, szervezett keretek között nyújtott volna segítséget a lengyelek számára, addig a polgári lakosság és független nemzetközi, illetve hazai civil szervezetek – akkor még nem így nevezték őket – nyújtottak segítséget, többek között eszközgyűjtő akciók szervezésével. Emellett a kormány engedélyezte lengyel érdekvédelmi szervezetek megalakulását, illetve a pénzügyi támogatások elfogadását is, amelyeknek így törvényes keretek között nyújthatott segítséget a magyar polgári lakosság. Az akciókban részt vett többek között a Magyar–Lengyel Társaságok Szövetsége is, ami – több más mellett – megszervezte – Szapáry Erzsébet grófnő vezetésével – a Menekülteket Gondozó Lengyel–Magyar Bizottságot (továbbiakban: Bizottság) is. A szervezet határmenti településeken nyitott tizenegynéhány gondozóállomást, ahol menekülteket szállásoltak el, illetve Budapesten működtetett irodát, amely a szervezet irányítását hivatott végezni. A Bizottságon kívül jelentős segítséget nyújtottak a lengyeleknek más magyarországi lengyelbarát intézmények, szövetek, társaságok, illetve Magyarországon kirendeltséggel rendelkező vagy itt működő brit és

⁴ Andrzej, Przewoźnik: A lengyel menekültek Magyarország területén 1939-1945. Andrzej Przewoźnik, Budapest, 2006. 49-50. o.

⁵ Klettner Csilla – Kovács Tamás: A lengyel menekültek magyarországi fogadtatása 1939 őszén. In: Archiv Net: XX. századi történeti források 16. évf. 4. sz.

Forrás: http://www.archivnet.hu/menekultkerdes_migracio_magyarorszagon_a_20_szazadban/2._a_lengyel_menekultek_magyarorszagi_fogadtatasa_1939_oszen.html (Letöltés ideje: 2022.08.06.)

amerikai szervezetek, köztük az Adam Mickiewicz Társaság, a Magyar Legionisták Szövetsége, a Magyar–Lengyel Cserkész Kör, a Magyar Vöröskereszt, valamint a Magyarországon működő Nemzetközi Gyermekvédelmi Liga, a Magyarországi Lengyel Menekülteket Segítő Angol Bizottság és a Lengyel Menekültek Amerikai Segélybizottságának magyarországi képviselője. A magyar társadalom a lengyel menekültek megsegítésére közel 2 millió pengő értékben gyűjtött össze aranyat, ruházati cikkeket és egyéb használati eszközöket. A jótékonyági akciókat az érzékeny politikai környezetre való tekintettel visszafogottan és sajtómegjelenések kerülése mellett szervezték.

A Teleki-kormány a lengyel menekültek befogadására vonatkozó döntéseit taktikai és morális indokok alapján hozta meg. Ez tükröződik vissza a fennmaradt külügyminisztériumi iratok között is.⁶ A kérdésben kialakított álláspontja megfelelt az ország külpolitikai céljainak és érdekeinek is, amelyek a nyugati szövetségesekkel való kiegyensúlyozott viszony fenntartását tették szükségessé, valamint szervesen illeszkedett a magyar sajtó által még inkább felerősített lengyelbarát közvélemény-hangulatnak is.

Már a menekültek kezdeti megjelenésekor elkülönült a polgári és katonai személyek jogi és szociális kezelése is. Míg a civil menekültek gondozását a Belügyminisztérium, addig a hivatásos állományba tartozó személyek ügyeinek kezelését a Honvédelmi Minisztérium alá helyezték. (Mindkettő biztonsági kockázatot jelentett, de némileg eltértek egymástól.) A polgári menekültekkel ezen belül is egyrészt a Belügyminisztérium VII. Közbiztonsági Osztályán belül a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH), illetve a IX., Szociális (ügy)Osztály foglalkozott. Az Ügyosztályon belül külön működött az id. Dr. Antall József irányítása alatt állt ún. Lengyel Szekció, amelyet lengyel alosztálynak is neveztek.

A rendelkezésre álló levéltári források szerint a Belügyminisztérium a lengyel menekültek érkezésének pillanatában már megbízottakat küldött ki a határállomásokra, „*hogy a menekültek fogadását és ellátását ellenőrizzék s az ország belsejébe való továbbvonulást és végleges elhelyezést irányítsák.*”⁷

A menekültekkel kapcsolatos bánásmódra vonatkozóan a Genfi egyezményekben foglaltak voltak az irányadók, ugyanakkor ebben az esetben még nem beszélhetünk nemzetközi védelemről és „egyetemlegesen” érvényes szabályozásról sem. A két világháború között született egyezmények elsődlegesen a hadifoglyok és az ún. polgári menekültek védelme érdekében keletkeztek, amelyek meghatározták a semleges országok, valamint a nemzetközi szervezetek működését és jogköreit konkrét helyzetekben. Mindezek mellett hatályos menedékjogi szabályozás még nem létezett sem nemzetközi, sem nemzeti szinten. Ez azt eredményezte, hogy a magyar kormányzat a lengyel menekültek megjelenésekor nem követett egységes és következetes végrehajtói gyakorlatot. Nemcsak arról van szó, hogy esetlegesen nem voltak egyértelműek a minisztériumból érkező utasítások. Előfordult az is, hogy a rendelkezések egy nap alatt háromszor változtak, mindig az előző ellenkezőjére, így az alsóbb szintű szervek nem tudtak egységesen és hatékonyan eljárni a lengyel menekültek ügyében. Mindazonáltal az 1939-ben hatályos magyar jogszabályok értelmében minden útlevel nélküli, a Magyar Királyság területén tartózkodó külföldi állampolgár a Belügyminisztérium Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóságának (továbbiakban: KEOKH) a felügyelete alá tartozott volna, ami – így a lengyel menekültek esetében is – rendőrségi eljárást eredményezett volna. Ettől függetlenül a

⁶ Klettner Csilla – Kovács Tamás: i.m.

⁷ Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt. Athenaeum. Budapest, 1946. 16. o.

magyar kormányzat a lengyel menekültek kérdését sokkal inkább szociális, mintsem rendőrségi ügyként kezelte. Ez alól kivételt csak a hivatásos állományú katonák képeztek. Mindamelllett a szervezeti háttér ellenére sem beszélhetünk napjainkban ismert menekültügyi hatóságról, sem menekültügyi ellátórendszerrel, mivel az azt létrehozó jogszabályi keretszert csak a II. világháború után hozták létre.

A Belügyminisztérium egyik legfontosabb intézkedése volt, hogy a lengyelek számára ún. fényképes „Igazoló könyvecskék” kerültek kiállításra, amelyeket nyilvántartásba vettek. Ez egyidejűleg segítette a hatóságokat, illetve szociális ellátóintézményeket a személyek beazonosításában és magyarországi működésének nyomon követésében. Ugyanis ezek egyfajta személyazonossági igazolványként (is) funkcionáltak, amelyeket a minisztérium nyilvántartott. Utóbbi alapján visszakövethető volt, hogy az adott igazolvány kinek a számára, milyen névvel és sorszámmal lett kiadva. A fő szempont az volt, hogy minden esetben beazonosíthatóak legyenek a lengyelek. Az elrontott könyvecskéket megsemmisíteni nem lehetett, azokat „Elrontott” jelzettel kellett ellátni. A menekültek kötelesek voltak maguknál tartani a könyvecskéjüket még a tábor hosszabb távú vagy akár végleges elhagyása esetén is. „A könyvecskének megfelelő része a menekült mindenkor tartózkodási helyének a rendészeti hatóságok részéről való kijelölésére, illetve feltüntetésére is felhasználható.”⁸ A könyvecskében feltüntették a menekült személy számára jutott támogatásokat is, úgy, mint pénz, ruhaneműk, stb., amelyeket vagy a hatóságoktól vagy a jótékonyasági szervezetektől kapott. Emellett tartalmazta a számára „megőrzésre”, továbbá az általa letétbe helyezett tárgyak és anyagok listáját is. A könyvecskével történő visszaélések visszaszorítására a fényképek beragasztására szánt oldalon a menekülteket ujjlenyomatát is rögzíteni lehetett. Emellett az arcképet csak abban az esetben lehetett beragasztani, amennyiben azon megfelelően felismerhető volt a menekült és azt aláírásával, a hatóságok pedig pecsétjükkel hitelesítették.

A polgári menekültek első hullámának tagjait a határmenti gondozóállomások elhagyását követően Budapestre szállították, ahol ideiglenes szállást és ellátást kaptak. Érthető módon a hatóságok számára a szociális ellátás biztosítása játszott elsődleges szerepet. Az 1907. évi Hágai Egyezmény 12. cikkelye nagyon általános formában kötelezte a semleges államokat az internáltak létkörülményeinek biztosítására. Pontosabban az 1929. évi III. Genfi Egyezmény szabályozta ezeket a kérdéseket.⁹ Később a tömeges bevándorlás okozta nyomás hatására az ország különböző pontjain állítottak fel menekülttáborokat, amelyekből 1939 végéig már 47 működött az ország területén. Ezek főként az ország délnyugati részén, főleg a Balaton térségében helyezkedtek el. A táborok száma az évek folyamán folyamatosan nőtt, Budapesten kívül nagyszámúlag 114 településen láttak el lengyel polgári személyeket. Ugyanakkor egy, a belügyminiszter 1940. január 24-én kelt levele alapján azt is megtudhatjuk, hogy a korlátozott tábori helyek elérhetősége, illetve a nagyszámú polgári menekült megjelenésének okán szükségessé vált a lengyelek magán szállásokon való elhelyezése is, így lényegében a klasszikus értelemben vett internálás csak részben valósulhatott meg. Ennek természetesen akkor is megvolt a biztonsági kockázata. A kormány a kihelyezett menekültekért 1,50 pengő/fő tartásdíjat fizetett, amennyiben a szállásadó hitelt érdemlő módon tudta igazolni az eltartást.¹⁰ Elvileg

⁸ MNL OL. K150 – 1939 – 1940. IX – 15 – 85-86.

⁹ Wiltold, Biegański: Lengyel háborús menekültek Magyarországon a II. világháború éveiben. In: Lagzi István (szerk.): Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből 1939-1945. Budapesti Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ, Budapest -Szeged. 46. o.

¹⁰ MNL OL K 150 – 1939.IX – 15 – 1068.men. /1939 .

a szigorú rendőri felügyelet és internálás alatt kellett volna élniük. A helyi polgári közigazgatás vezetője (általában a [fő]jegyző) volt a tábor parancsnoka, nála kellett jelentkezniük a polgári menekülteknek előbb naponta, később már csak tíznaponként. Költségüket a magyar állam fedezte és a magyar átlagfizetést meghaladó napidíjat is kaptak.

A lengyel polgári menekültek segítése a menekültek jogosultságaitól függően különvált. Akik gyűjtőtáborban voltak elhelyezve, azok a táborparancsnok hatásköre alá tartoztak és távozásuk, munkavállalásuk az ő engedélyéhez volt kötve. Ugyanakkor teljes körű ellátását élveztek (szállás, étkezés, ruházkodás, egészségügyi ellátás stb.). Az önellátók függetlenségét élveztek, esetükben hivatalosan csak bizonyos megjelenési kötelezettség állt fenn, ami a gyakorlatban nem minden esetben valósult meg. Ők így nem részesülhettek tábori ellátásban. Ebből az okból kifolyólag külön ellátási segélyért kellett folyamodniuk, melyet átlagban napi 2,20 pengőben állapítottak meg fejenként. Amellett, hogy a Belügyminisztérium teljes egészében fedezte a menekültek szállását és étkeztetését, azon felül teljes körű egészségügyi ellátást is biztosítottak számukra.¹¹ A menekültek étkeztetését az esetek többségében katonai konyhák létesítésével oldották meg, az egészségügyi ellátást pedig a magyar a körzeti orvos látta el.

A menekülők nagyobb számban történő érkezésekor az érintett települések kötelesek voltak – minden érkezett személy pontos adatainak feltüntetésével – jelentést tenni a Belügyminisztériumnak a közigazgatási határain belül tartózkodó lengyel polgári menekültekről. A táborparancsnokok feladatai közé tartozott emellett a havi összefoglaló jelentések készítése is a tábor működéséről, amelyben fel kellett tüntetni a menekültek létszámadatait, családi állapotukat, az üres férőhelyek számát, „a tábor szerű” vagy magánháznál való elhelyezés preferálását, illetve az előző havi ellátmánymaradványt, vagy – tartozást, valamint a következő havi ellátmány szükségletet. Az elhelyezett ellátását a kormány a Magyar-Lengyel Menekültügyi Bizottság és egyéb segítő szervezetek bevonásával tette lehetővé.

A táborparancsnok a tábor vezetése mellett felelt a menekültek szociális ellátásért. A tábor zárt rendszerben működött, a területén adminisztratív irodai munkák ellátására felvett „külsős” munkaező alkalmazása is csak a Belügyminisztérium engedélyével és a táborparancsnok szigorú ellenőrzése mellett volt lehetséges.

A menekültek megfelelő elhelyezésére kellett fordítani a legnagyobb hangsúlyt az előírások alapján, így például:

- az egyedülálló nőket és férfiakat elkülönítve helyezték el;
- az összetartozó rokonokat pedig egy családként együttesen helyezték el.

Érdekes, hogy a levél külön hangsúlyozza, hogy az eltérő társadalmi osztályú menekültek szétválasztása nem volt feltétlenül szükséges, amely arra enged következtetni, hogy a gyakorlatban gyakorta előfordult a társadalmi osztályok szerinti szegregáció. Egyes források szerint ugyanakkor ezen rendelkezés ellenére sem sikerült bizonyos „kasztosodást” megakadályozni. Az ún. lengyel szellemi elit tagjai külön bánásmódban részesültek, külön táborokban voltak elhelyezve, illetve nem hivatalos módon több segélyben is részesültek. Az ezen csoportba tartozottak túlnyomó részben tudósok, művészek, írók és magasabb állami hivatalnokok voltak.

Érdekes még, amelyről kevés levéltári forrás maradt fent, hogy a menekültek tábori tanács formájában maguk is önkormányzatot szerveztek, melyet az adott tábor

¹¹ MNL K150 – 1940 – IX. – 9. (206881/1939)

lakóközössége választott meg. A tanács rendszerint több bizottságból állt, többek között volt kulturális-oktatási, gazdasági vagy ellenőrző, stb. A táborokban a lengyeleket külső kapcsolatokban a táborlakók által választott felettes avagy – ami gyakran megtörtént – az emigráns legyen hatóságok által kijelölt személy képviselte.

Úgy gondolom, hogy amikor napjaink egyik legsúlyosabb politikai-társadalmi-gazdasági kihívása a menekültügy kezelése, sok szempontból példát vehetünk „eleinktől”. Nem szabad elfelejteni, hogy az erkölcs mindenképpen – még akár az aktuális jogszabályok – felett is áll, és benne a legfontosabb paranccsal, ami az emberi életek védelmére és embertársaink megsegítésére vonatkozik. Mindamellet idegenek fogadása akkor és most is nemzetbiztonsági kockázatot rejtett magában.